

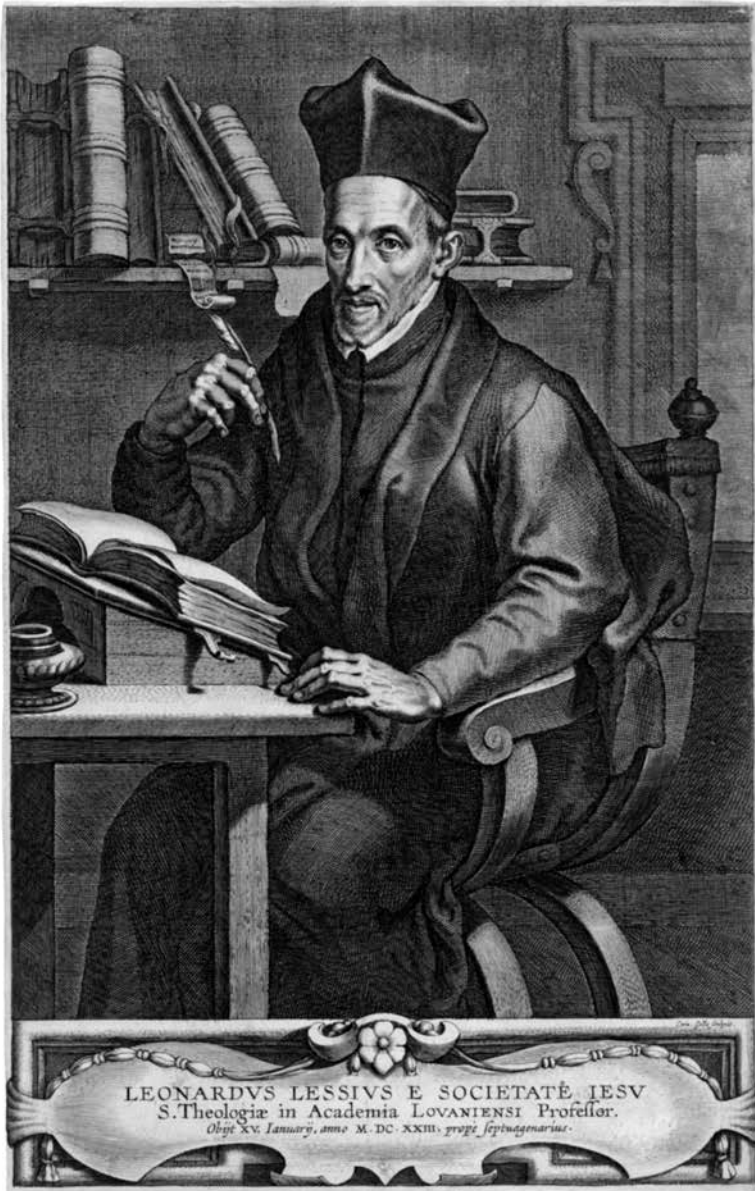
Lessius of de Kempense geest van het kapitalisme

door Wim Decock

1 INLEIDING

Wie was de alomgeprezen Lessius uit Brecht, die voor velen bekend staat als de geestelijke mentor van Justus Lipsius, als de correspondent van gereputeerde theologen als Suarez, Bellarminus en Molina, meer nog, als de raadgever van Franciscus van Sales, van de aartshertogen Albrecht en Isabella, en van zoveel andere eminente figuren – wie was deze man die geroemd werd als het ‘Orakel der Nederlanden’? Een plausibel antwoord vinden op deze vraag vereist een grondige kennis van de zakelijke feiten over Lessius’ leven en werk¹. Daarom biedt deze bijdrage eerst een overzicht van de biografie van Lessius². In de twintigste eeuw zijn deze biografische feiten echter uiteenlopend geïnterpreteerd. Volgens sommigen was Lessius een heilige, volgens anderen een economist. In het tweede deel van deze bijdrage zal ervoor gepleit worden om beide visies met elkaar te verzoenen door Lessius’ roeping als jezueïet in de verf te zetten³. In zijn hoedanigheid van theoloog binnen de orde van Ignatius

- 1 Tenzij anders aangegeven, zijn deze feitelijke elementen gebaseerd op T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker. De iustitia et iure, lib. 2, cap. 20. Editie, vertaling en studie* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven), Leuven, 1995, p. 7-22, en de iets kortere versie in T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker. De iustitia et iure, lib. 2, cap. 20. Editie, vertaling en studie* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, LX), Brussel, 1998, p. ix-xiv. Deze biografische overzichten bieden goeddeels een herwerking van het basisartikel van T. VAN HOUDT, ‘Lessius, Leonardus’ in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 14, Brussel, 1992, kol. 416-424. Ook nuttig, zij het iets tendentieuzer, is de biografie van C. VAN SULL, *Léonard Lessius de la Compagnie de Jésus (1554-1623)*, Leuven, 1930, waarop een resem andere bijdragen voortbouwen – daaronder het invloedrijke werk van R. BEUTELS, *Leonardus Lessius (1554-1623). Portret van een Zuidnederlandse laat-scholastieke econoom. Een bio-bibliografisch essay*, Wommelgem, 1987, p. 11-35.
- 2 Deze sectie biedt voor het eerst de gepubliceerde versie aan van W. DECOCK, *Breaking the Limits: De homo oeconomicus ontketend in Lessius’ denken over markt en prijs?* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling klassieke filologie, Katholieke Universiteit Leuven), Leuven, 2005, dl. 1, p. 35-44.
- 3 Ook deze analyse is gebaseerd op de tekst in W. DECOCK, *Breaking the Limits*, vol. 1, p. 44-53. Een deel van deze voorheen ongepubliceerde tekst diende als inspiratie voor T. VAN HOUDT & W. DECOCK, *Leonardus Lessius: traditie en vernieuwing*,

Portret van de jezüiet Léonard Lessius. Gravure door Cornelis Galle, Antwerpen na 1623-1678.
(gravure: Prentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1905-168)

probeerde Lessius zowel een heilige als een economische expert avant-la-lettre te zijn. Als dusdanig heeft hij een fundamentele bijdrage geleverd tot de morele en juridische legitimering van het vroegmoderne kapitalisme. Dit zal kort geïllustreerd worden in het derde deel van deze bijdrage op basis van Lessius' stellingname over het drievoudig contract ('contractus trinus')⁴

2 BIOGRAFIE

2.1 Leven

Het leven van Lenaert Leys, alias Leonardus Lessius, kan men grofweg in vier perioden opdelen: tot 1572 opvoeding in de familie en studie aan de Leuvense universiteit ; daarna intrede bij de jezuïeten en vorming tot theoloog ; van 1585 tot 1600 docentschap te Leuven aan het studiehuis van de jezuïeten ; ten slotte administrator binnen de jezuïetenorde en loopbaan als schrijver.

Op 1 oktober 1554 werd Lessius geboren te Brecht, nabij Antwerpen, als vierde kind en enige zoon van Maria Jan Wouter Aerts Derkinderen en Lenaert Leys, landbouwer en vanaf 1557 schepen van Brecht. Door de vroegtijdige dood van zijn ouders kwam Lessius reeds op zesjarige leeftijd terecht onder de voogdij van zijn oom Huibrecht Leys, die hem in 1563 naar de dorpsschool van Brecht liet gaan⁵. Het plan was om Lessius na deze basisopvoeding naar Antwerpen te sturen om aldaar het koopmansvak te leren. Toen hij evenwel een studiebeurs verwierf voor het Atrechtcollege, besloot hij om naar de Leuvense universiteit te trekken⁶. Aan de pedagogie *Het Varken (Porcus)* studeerde hij vanaf oktober

Antwerpen, 2005, p. 11-39.

- 4 Dit thema heb ik uitvoeriger behandeld in W. DECOCK, 'In Defense of Commercial Capitalism: Lessius, Partnerships and the Contractus Trinus', in B. VAN HOFSTRAETEN & W. DECOCK (red.), *Companies and Company Law in Early Modern Europe*, Leuven, 2016, p. 55-90.
- 5 C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 8 beweert dat Lessius vanaf 1562 school liep, en wel bij een of andere meester Decock. In verband met Lessius' kennis van het Latijn is het onduidelijk of hij deze taal op school leerde of bij een pastoor in de familie; T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, interest en woeker*, p. ix. In elk geval genoot Brecht van oudsher een zekere reputatie als het om Latijnse studies ging, zie J. PAPPY, 'Joannes Custos (ca. 1475-1525) en de Latijnse school van Brecht. Taal is kennis, grammatica het fundament', Lezing gehouden te Brecht op 20 november 2015 naar aanleiding van de 500ste verjaardag van het oprichten van de Latijnse school in Brecht, zie <https://www.brecht.be/sites/default/files/erfgoed/custos.pdf>.
- 6 C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 11 wijst op de belangrijke rol die een zekere Jan Heuvelmans, raadsman van Willem van Oranje, zou gespeeld hebben bij het

1567 de ‘artes-studies’ die hij met succes voltooide, want in februari 1572 werd hij uitgeroepen tot primus onder alle filosofiestudenten van de vier Leuvense pedagogieën.

Op grond van zijn schitterende studieresultaten stond Lessius een grote toekomst te wachten. Zijn naaste omgeving was dan ook verbijsterd toen hij in juni 1572 tot de *Sociëteit van Jezus* toetrad – iets waarover de jezuïeten zelf zich des te meer verheugden⁷. Lessius, één van de eerste Zuidnederlanders die toetrad tot de jonge jezuïetenorde, voltooide zijn noviciaat te Sint-Omaars (Saint-Omer) in 1574, en vertrok in oktober van dat jaar naar Dowaaï (Douai), om er in het college van Anchin filosofie te doceren⁸. Hij geraakte er bevriend met Thomas Stapleton (1535-1598), die hem later vurig zou verdedigen in zijn controversie met de Leuvense universiteit rond de genade en de vrije wil, en telde onder zijn leerlingen Robertus Southwell (1561-1595) en Ioannes Deckers (1560-1619), die in Rome zijn medestudenten zouden worden. Verder legde hij zich in Dowaaï als autodidact toe op het Grieks, en verdiepte hij zich in de antieke letterkunde, de bijbelwetenschap, de patristiek, de beide rechten en de theologie. Een niet onbelangrijke gebeurtenis in het licht van zijn interesse voor de geneeskunde was de kortstondige vlucht van de jezuïeten uit Dowaaï in 1578, waarbij Lessius een chronische ziekte opliep⁹. Deze wankelende gezondheid had hij gemeen met zijn vriend Justus Lipsius (1547-1606), met wie hij regelmatig naar het kuuroord van Spa zou trekken¹⁰.

In 1582 trok Lessius naar Luik om er theologie te studeren. Het jaar daarop werd hij naar Rome gestuurd om er aan het *Collegium Romanum* zijn studies te voltooien bij onder meer Franciscus Suarez (1548-1617) en Robertus Bellarminus (1542-1621), met wie hij vriendschap sloot¹¹. In deze periode leerde

verkrijgen van de beurs.

- 7 Volgens C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 24-25 zou Heuvelmans alsnog een poging ondernomen hebben om Lessius van zijn intrede bij de jezuïeten af te houden door hem een week lang bij zich thuis te ontvangen en hem te bepraten.
- 8 Aan het college van Anchin, opgericht door de jezuïeten in 1573, werd een cursus filosofie onderwezen die volledig op Aristoteles was toegespitst; cf. T. VAN HOUTD, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker* (doct. diss.), p. 7.
- 9 Over de aard van de kwaal die Lessius opliep, wordt uitvoerig gespeculeerd. Sommige geleerden denken aan syfilis, netelroos of het oedeem van Quincke; anderen spreken van een betovering. Voor een overzicht verwijzen we naar T. VAN HOUTD, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker* (doct. diss.), p. 7.
- 10 Voor een korte indruk van Lessius’ intieme verhouding met Lipsius verwijzen we naar C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 158-177. Het is bekend dat Lessius een actieve rol gespeeld heeft bij het terughalen van Lipsius uit het calvinistische Leiden naar de katholieke Leuvense universiteit, o.a. door hem in contact te brengen met Martinus Antonius Delrio s.j. (1551-1608).
- 11 Het is mogelijk dat Lessius reeds in Leuven de preken van Bellarminus had bij-

hij ook Maffeo Barberini (°1568) kennen, de latere paus Urbanus VIII (1623-1644). Het verblijf te Rome is van fundamenteel belang geweest voor de latere ontwikkeling van Lessius' denken, in zoverre hij te Rome voor het eerst gewezen werd op het belang van de 'School van Salamanca'. Het is evenwel zo goed als zeker dat Lessius te Rome geen colleges kreeg die expliciet handelden over rechtvaardigheid in koop-verkoop – zijn visie op deze problematiek kan daar dan ook nog geen concrete gestalte aangenomen hebben¹². Na zijn verblijf aan het *Collegium Romanum* van mei 1583 tot april 1584 keerde Lessius terug naar Luik, waar hij een Mariacongregatie stichtte¹³. Verder bereidde hij er de cursus scholastieke theologie voor die hij vanaf het volgende jaar samen met Ioannes Hamelius (1554-1589) zou geven aan het Leuvense studiehuis van de jezuïeten¹⁴.

Lessius en Hamelius namen de belangrijke beslissing om hun cursus aan het Leuvense studiehuis op te bouwen rond Thomas van Aquino's *Summa Theologica*. Door hun keuze voor dit handboek zetten zij de innovatieve trend door die op bevel van Franciscus Costerus (1532-1619) vanaf 1570 aan het vormingshuis van de jezuïeten ingezet was met Robertus Bellarminus en diens eigen leermeester Edmundus Tannerus (1527-1579)¹⁵. Deze keuze maakte de theologiecursus van de jezuïeten bijzonder aantrekkelijk, en verklaart waarom

gewoond toen deze daar verbleef voor zijn theologische studies (1569-1576). Het is echter onwaarschijnlijk, in tegenstelling tot wat R. BEUTELS, *Leonardus Lessius*, p. 26 beweert, dat Lessius in die Leuvense periode reeds les zou gehad hebben van Bellarminus, laat staan dat hij reeds een persoonlijke vriend van hem zou zijn geweest.

- 12 We baseren ons op grond van analogie volledig op de redenering die T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker*, p. x ontwikkelt aangaande de losse band tussen Lessius' verblijf te Rome en zijn latere visie op lening, intrest en woeker.
- 13 T. VAN HOUDT, 'Lessius, Leonardus', p. 418. De tekst van C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 77 geeft daarentegen te verstaan dat Lessius geen nieuwe congregatie stichtte, maar slechts de leiding overnam van een Mariasodaliteit die reeds in 1582 opgericht was voor de leerlingen van het Luikse jezuïetencollege.
- 14 Van meet af aan willen we wijzen op de wijd verspreide, doch verkeerde opvatting dat Lessius professor zou geweest zijn aan de Leuvense universiteit; zie b.v. R. DE ROOVER, *Leonardus Lessius als economist: de economische leerstellingen van de latere scholastiek in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel, 1969, p. 4. Aanleiding tot deze misvatting vormt de verkeerde interpretatie van de voorstelling van Lessius als 'S. Theologiae in Academia Lovaniensi professor' op de titelpagina van de *De iustitia et iure*.
- 15 Zie T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker (doct. diss.)*, p. 9. Aangezien Lessius een bestaande, zij het recente, trend doorzette, heeft het niet veel zin om met R. DE ROOVER, *Leonardus Lessius als economist*, p. 4 te beweren dat Lessius door zijn nieuwe leerwijze voor sensatie zorgde.

ook universiteitsstudenten als Ioannes Malderus (1563-1633), de latere bisschop van Antwerpen en toekomstig professor scholastieke theologie aan de universiteit, de lessen van Lessius kwamen bijwonen. Het succes van de publiekelijk opengestelde lessen van de jezuïeten was in ieder geval een doorn in het oog van de universitaire faculteit theologie¹⁶. Het chronologische overzicht van Lessius' colleges dat Artola en Van Houdt geconstrueerd hebben op basis van studentennotities, laat ons toe te wijzen op enkele belangrijke lessenreeksen en conflicten in de loop van Lessius' professoraat van 1585 tot 1600¹⁷.

Lessius zou het begin van zijn academische carrière niet licht vergeten. Zijn behandeling van het probleem van de genade en de vrije wil in '85-'86 gaf de jaren nadien aanleiding tot een heus conflict met de Leuvense universiteit, waarbij Lessius van semi-pelagianisme beschuldigd werd¹⁸. Van belang voor het onderzoek naar de ontwikkeling van Lessius' traktaat *De iustitia et iure* is de vaststelling dat Lessius in de periode '93-'95 de bespreking aanvatte van de kardinale deugden in Thomas' *Secunda Secundae*, quaest. 47-161. Indien we mogen aannemen dat Lessius lineair en progressief becommentarieerde, dan moet zijn behandeling van quaest. 57-87 over rechtvaardigheid en recht, met daarbinnen quaest. 77 over 'emptio-venditio', waarschijnlijk nog plaatsgevonden hebben in het academiejaar 1593-1594. Deze leerstof kreeg een goede tien jaar later zijn schriftelijke neerslag in Lessius' beroemde werk *Rechtvaardigheid en recht*. Wat Lessius' colleges betreft, zij verder nog opgemerkt dat hij in '95-'96 het invloedrijke *Enchiridion sive manuale confessoriorum et poenitentium* van Martinus de Azpilcueta (1493-1586), alias doctor Navarrus,

-
- 16 E.J. VAN EIJL, 'La controverse louvaniste autour de la grâce et du libre arbitre à la fin du 16ième siècle', in: M. LAMBERIGTS (red.), *L'augustinisme à l'ancienne faculté de théologie de Louvain*, Leuven, 1994, p. 277 suggereert terecht dat de verbeterde strijd om de studenten een belangrijke rol speelde in het conflict tussen de jezuïeten en de universiteitsprofessoren. Ook de pedagogisch-institutionele conflicten uit 1594-1596 en 1612-1613, waarbij Lessius sterk betrokken was, vinden hun voedingsbodem in de strijd om inschrijvingen tussen beide instellingen, T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker (doct. diss.)*, p. 12 en 15.
- 17 T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker (doct. diss.)*, p. 10-11 vat Artola samen, vult aan, en corrigeert waar nodig, b.v. A.M. ARTOLA, 'El marco cronológico de la prelecciones del P. L. Lessio, de 1585 a 1600', in *Scriptorium Victoriense* (1975), p. 110, nr. 91.
- 18 Een boeiende en diepgaande analyse van Lessius' conflict met de theologische faculteit in de periode 1587-1588 wordt geboden door E.J. VAN EIJL, 'La controverse louvaniste'. Van Eijl presenteert een aantal nieuwe historische documenten die een interessante aanvulling bieden op de publicatie van een groot deel van Lessius' correspondentie aangaande deze controverse in het monumentale, maar gedateerde werk van X.-M. Le Bachelet.

becommentarieerde.

In 1600 werd Lessius mede omwille van gezondheidsredenen vrijgesteld van lesgeven. Voortaan mocht hij zich ongestoord toelagen op het neerschrijven van zijn briljante ideeën, al stond hij als ‘praefectus studiorum’ wel nog in voor de wekelijkse debatten over ethische probleemgevallen. Deze training in de casuïstiek (‘casus conscientiae’) maakte deel uit van de leergang pastorale theologie, die in het studiehuis van de jezuïeten het noodzakelijke praktische complement vormde van de meer theoretische cursus scholastieke theologie. In de functie van studieprefect stelde Lessius een bepaald ethisch probleem voor dat dan door de studenten op genuanceerde wijze besproken en opgelost moest worden. Op het einde formuleerde hij als prefect zijn eigen oplossing. Lessius maakte voor deze disputatie-oefeningen (‘quaestiones disputatae’), die vaak uitmondten in een grondige analyse van het contractenrecht, gebruik van Navarrus’ *Manuale*. Hij beschouwde deze oefeningen als het waarmerk van de jezuïetenorde en kende ze een cruciale rol toe in de opleiding van de toekomstige parochiepriesters¹⁹.

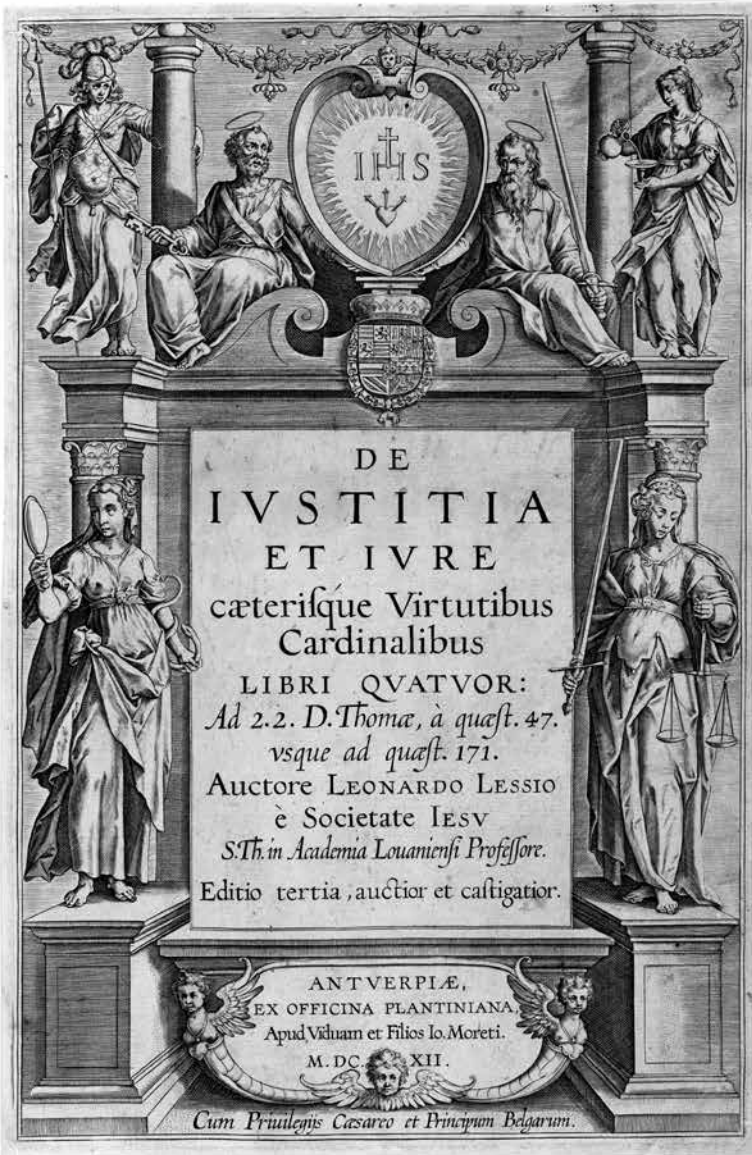
Afgezien van zijn taak als studieprefect vervulde Lessius occasioneel verschillende controlerende, raadgevende en vertegenwoordigende functies binnen de jezuïetenorde. In 1603 was hij samen met Oliverius Manareus (1523-1614) inspecteur (‘visitator’) van de studiehuisen van de jezuïeten in de Nederlanden. Hij bekleedde meermaals de positie van raadsman van de rector van het Leuvense studiehuis (‘consultor rectoris’) en raadsman van de provinciaal van de (Diets-)Nederlandse²⁰ provincie (‘consultor provincialis’). Daarnaast was hij een aantal keren afgevaardigde van zijn provincie op de algemene vergadering van de jezuïetenorde te Rome. De laatste twintig jaar van zijn leven besteedde hij aan schrijverswerk. Na een langdurige en pijnlijke ziekte stierf hij op 15 januari 1623.

2.2 Werken

Hoewel geschreven vanuit een gemeenschappelijke theologische invalshoek, kan men het werk van onze jezuïet meer specifiek onderbrengen in de

19 T. VAN HOUTT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker (doct. diss.)*, p. 13-14.

20 In 1612 werd de Spaans-Nederlandse provincie van de jezuïeten opgesplitst in een Nederlandstalig en een Franstalig missiegebied, resp. bekend als de *Provincia Flandro-Belgica* en de *Provincia Gallo-Belgica*, zie E. PUT, ‘De stichtingen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik’, in E. PUT & M. WIJNANTS (red.), *De jezuïeten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773)*, Brussel, 1991, p. 21-24.

pp. p-2016-716

Gravure Petrus en Paulus, Voorzichtigheid en Rechtvaardigheid. Titelpagina voor:
Leonardus Lessius, *De iustitia et iure* (...), uitgever weduwe Johannes II Moretus,
Antwerpen 1612.

moraaltheologische, dogmatische, apologetische, ascetische of mystieke sfeer. Alle werken van Lessius zijn fundamenteel gekenmerkt door hun buitengewone, spreekwoordelijk geworden helderheid en beknoptheid inzake stijl en redeneertrant ('claritas et concisio lessiana')²¹.

(gravure: Prentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2016-716)

Centraal in Lessius' omvangrijke oeuvre staat zijn 'magnum opus' over de kardinale deugden: *De iustitia et iure ceterisque virtutibus cardinalibus*, voor het eerst uitgegeven in 1605 bij Ioannes Masius te Leuven²². De facto wordt de hoofdbrok van dit monumentale werk gevormd door een uitvoerige bespreking van de rechtvaardigheid ('iustitia'), terwijl de andere kardinale deugden, nl. de bezonnenheid ('prudentia'), de moed ('fortitudo') en de matigheid ('temperantia'), slechts een bescheiden plaatsje innemen. In zijn traktaat verwerkte Lessius op verzoek van zijn ordegenoten de commentaar op Thomas' *Summa Theologica* die hij in de jaren 1593-1595 gegeven had aan het Leuvense studiehuis. Het helder opgebouwde en kernachtig geschreven werk schetst de algemene juridische en ethische principes die men in acht moet nemen bij de oplossing van concrete morele problemen.

We zien Lessius in zijn hoedanigheid van moreel en juridisch adviseur concreet aan het werk in de oplossingen die hij biedt voor de vele gewetensproblemen die hem in de loop van zijn leven voorgelegd werden door de meest diverse personen in de meest diverse omstandigheden. Deze buitengewoon interessante, maar vrijwel onbestudeerde casussen en hun oplossingen zijn opgenomen in het *Auctarium complectens variorum casuum conscientiae resolutiones*, dat toegevoegd werd aan de postuum door Iacobus Wijns (1593-1649) uitgegeven *Praelectiones theologicae de beatitudine et actibus humanis*, die Lessius' commentaar bevatten op de *Prima Secundae* en de *Tertia* van Thomas' *Summa Theologica*²³. Een opmerkelijk aandeel van de casussen handelt over morele problemen die zich stellen in de zich snel ontwikkelende finan-

21 C. VAN SULL, *Léonard Lessius*, p. 179-185. Zie b.v. *Quae fides et religio sit capessenda consultatio* (Antverpiae, 1609), [dedicatio]: "sectatus sum breviter simul et perspicuitatem, vitatis omnibus salebris, et longis perplexisque discursibus".

22 R. BEUTELS, *Leonardus Lessius*, p. 34 dateert de eerste publicatie van de *De iustitia et iure* in 1603. Hij laat zich waarschijnlijk misleiden door C. VAN SULL, *Léonard Lessius*, p. 185, die – terecht – meedeelt dat in 1603 door Oliverius Manareus het 'imprimatur' gegeven werd aan Lessius' eerste werk.

23 De eigenlijke titel van deze postume uitgave luidt als volgt: *Leonardi Lessii (...) in D. Thomam de beatitudine, de actibus humanis, de incarnatione Verbi, de sacramentis et censuris praelectiones theologicae posthumae. Accesserunt eiusdem variorum casuum conscientiae resolutiones* (Lovanii, 1645), ed. I. Wijns.

cieel-economische wereld. Dat de casussen onmiskenbaar sporen dragen van de maatschappelijke spanningen in de contrareformatorische tijd, blijkt zonder meer uit de godsdienstige achtergrond van vele gewetensproblemen²⁴.

Dat Lessius de strijd voor zijn molinistische visie op de genade en de vrije wil niet had opgegeven na de felle controverse met de Leuvense universiteit in de jaren 1587-1588, blijkt uit het feit dat hij reeds in 1602 klaar stond met een dogmatisch traktaat, getiteld *De gratia efficaci, decretis divinis, libertate arbitrii et praescientia Dei condicionata*, met een appendix *De praedestinatione et reprobatione angelorum et hominum; de praedestinatione Christi*. Het werk bracht hem opnieuw in moeilijkheden, en moest op bevel van de Romeinse censoren aangepast worden, vooraleer het in 1610 effectief gepubliceerd werd. Deze gereviseerde versie oogste echter nog veel kritiek, zelfs bij zijn ordegeenoot en vriend Robertus Bellarminus, die hem enkele jaren tevoren nochtans door dik en dun verdedigd had tegen de leden van de Leuvense theologische faculteit in²⁵. De problematiek van de vrije wil moet Lessius nauw aan het hart gelegen hebben, want tien jaar later herhaalde hij in zijn mystieke werk *De perfectionibus moribusque divinis* nog maar eens zijn betwiste visie op deze thematiek – opnieuw met een veroordeling van zijn leer tot gevolg²⁶. Lessius moet wel heel sterk overtuigd geweest zijn van de juistheid van zijn ideeën over de relatie tussen de menselijke wil en de goddelijke genade, en bijgevolg op een meer algemeen niveau heel sterk doordrongen geweest zijn van een optimistische mensvisie, lijnrecht ingaand tegen het zondige mensbeeld van Augustinus en de protestantse bewegingen²⁷. Onze geleerde stelde blijkbaar een groot vertrouwen in de mogelijkheden van de mens ‘tout court’²⁸.

24 B.v. *Auctarium*, s.v. *Haereticorum cum catholicis conversatio*, casus II, nr. 4-10, waar de vraag luidt of zakenlui uit (het anglicaanse) Engeland nog wel mogen toegelaten worden op de markt van (het katholieke) Antwerpen.

25 Bellarminus vond de discrepantie tussen Lessius en Augustinus te groot; zie L. CEYSSENS, ‘Bellarmin et Louvain (1569-1576)’, in M. LAMBERIGTS (red.), *L’augustinisme à l’ancienne faculté de théologie de Louvain*, Leuven, 1994, p. 204.

26 De genadeleer in *De perfectionibus moribusque divinis* wordt behandeld door F. DE RAEDEMAËKER, ‘De *De perfectionibus moribusque divinis* van L. Lessius’, in *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie* (1954), p. 247-250.

27 Het behoort tot de kern van het molinisme dat het een bijzonder positieve waarde hecht aan de menselijke intelligentie en wil – een standpunt dat gemakkelijk blootstaat aan beschuldigingen van (semi-)pelagianisme; cf. E. VANSTENBERGHE, ‘Molinisme’, in *Dictionnaire de Théologie Catholique* (X.2), Paris, 1929, col. 2169 en C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 238-257.

28 Volgens ons is deze positieve waardering van het menselijke kunnen ook terug te vinden in zijn economisch-ethische leer. Er is dan ook dringend nood aan onderzoek naar de relatie tussen Lessius’ uitgesproken positieve theologisch leer in zijn verschillende bijdragen over de vrije wil en de genade enerzijds, en zijn liber-

Met zijn *Quae fides et religio sit capessenda consultatio* (1609) wilde Lessius een einde maken aan de verwarring die zich over de katholieke geloofsgemeenschap meester had gemaakt ten gevolge van de opkomst van de talrijke protestantse bewegingen. In een eerste deel van zijn werk toont hij aan waarom de katholieke Kerk de enige ware christelijke boodschap in pacht heeft; in een tweede deel verguist hij de protestantse nieuwlichterij²⁹. Dit apologetische geschrift lokte zo een controverser uit, dat Lessius aan zijn volgende werk, nl. *De Antichristo et eius praecursoribus disputatio* (1611), een appendix *De Calvino* toevoegde waarin hij het ongelijk van de protestanten opnieuw met alle mogelijke argumenten probeerde te bewijzen³⁰. De eigenlijke thematiek van zijn *De Antichristo et eius praecursoribus* betrof een weerlegging van de gedurfd aantijging van James I van Engeland aan het adres van de paus van Rome als zou hij de antichrist zijn. Het probleem van de pauselijke macht zou Lessius ook nog bezighouden in zijn *Defensio potestatis Summi Pontificis* (1611) en *Discussio decreti Magni Concilii Lateranensis* (1613).

Eén van Lessius' meest genietbare werken is ongetwijfeld zijn apologie gericht tegen de machiavellisten en atheïsten, ter verdediging van de goddelijke oorsprong en besturing van de schepping enerzijds, en het bestaan van een leven na de dood anderzijds: *De providentia Numinis et animi immortalitate* (1613). In het eerste deel van dit werk, gewijd aan een bewijsvoering van de

ale economisch-ethische stellingen in de *De iustitia et iure* anderzijds. Voor een aanzet, zie W. DECOCK, "Grazia divina e giustizia commutativa: un confronto tra Bañez e Lessius", in: K. HARTER & C. NUBOLA (red.), *Grazia e giustizia. Figure della clemenza fra tardo medioevo ed età contemporanea*, Bologna, 2011, p. 361-388.

29 C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 203 biedt een lichtelijk verkeerde voorstelling van de indeling van dit werk, wanneer hij zegt dat er a.h.w. twee delen zijn, waarbij het tweede uit 14 hoofdstukken bestaat. Ook al is het zo dat *consultatio* 9, waarin Lessius het protestantisme weerlegt, bijna de volledige tweede helft van het boek beslaat, in werkelijkheid is het opus ingedeeld in 10 *consultationes*, waarvan de 9^e verder gestructureerd is volgens 12 redenen die Lessius aanbrengt waarom de nieuwe religies verwerpelijk zijn; cf. *Quae fides et religio sit capessenda consultatio* (Antverpiae, 1609), pp. 52-130. De reden waarom Van Sull het deel waarin het protestantisme weerlegt wordt, op een subtiële wijze groter voorstelt dan het is, heeft uiteraard te maken met zijn poging om Lessius het cachet te geven van een ultra-katholieke, en dus waarlijk heilige apologet.

30 Cf. *De antichristo et eius praecursoribus disputatio apologetica gemina, qua refutatur Praefatio Monitoria, falso, ut creditur, adscripta Magnae Britanniae Regi* (Antverpiae, 1611), pp. 277-297. Voor een korte indruk van de hoofdrolspelers in het conflict tussen de protestanten en de jezuïeten n.a.v. Lessius' *Quae fides et religio sit capessenda*, zie C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 205-206 en T. VAN HOUTD, 'Lessius, Leonardus', p. 420.

Voorzienigheid, ontwikkelde Lessius een aantal astronomische, botanische, zoölogische en antropologische beschouwingen, die niet van een zekere natuurmystiek gespeend zijn. In het tweede deel bewees hij de onsterfelijkheid van de ziel. Wat Lessius' apologetische werken in het algemeen betreft, zij ten slotte opgemerkt dat de thema's die erin aan bod komen, in grote mate behandeld werden in Bellarminus' lessen te Rome³¹.

Naar het einde van zijn leven toe trok Lessius zich terug uit de polemische en vurige debatten omtrent de hete hangijzers van zijn tijd. Voortaan legde hij zich toe op de innerlijke aspecten van het geloof en de cultivering van de ziel – mede in het licht van zijn verzwakkende gezondheidstoestand en voorbereiding op de dood. Lessius begon zijn spirituele schrijverscarrière met een werk over de keuze van de levensstaat, *Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu* (1613)³², en met het populaire gezondheidsboekje *Hygiasticon seu vera ratio valetudinis bonae una cum sensuum, iudicii et memoriae integritate ad extremam senectutem conservandae* (1613). In de opdracht van zijn *Hygiasticon* vermeldde Lessius uitdrukkelijk dat het hem niet te doen was om *more medicorum* te schrijven over het bewaken van de gezondheid. Hij wilde veeleer een pleidooi houden voor een sobere levenswijze, omdat beheersing en matigheid niet alleen de lichamelijke constitutie ten goede komen, maar bovenal de morele en geestelijke kwaliteiten in de mens wakker maken³³.

In 1615 publiceerde Lessius onder het pseudoniem Leo Hubertinus³⁴ een lof op de 'geestelijke dochters': *De bono status eorum qui vovent et colunt castitatem in saeculo*³⁵. Lessius' afwending van de wereld met haar ijdele strevingen kreeg literair gestalte in zijn sublieme werk over het ultieme doel van het menselijke leven, *De summo bono et aeterna beatitudine hominis* (1616).

31 Bellarminus besprak o.a. het probleem van het pauselijke gezag (academiejaar '92-'93); cf. T. VAN HOUT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker*, p. x.

32 In alle ons bekende biografieën van Lessius wordt gesproken van 'eligendo' i.p.v. 'deligendo'. Nochtans staat op de titelpagina van het oorspronkelijke werkje duidelijk 'deligendo': cf. *Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu, quaestionibus XII comprehensa* (Antverpiae, 1613) [KU Leuven, GBIB P 297.315.4 Disp].

33 Cf. *Hygiasticon seu vera ratio valetudinis bonae et vitae una cum sensuum, iudicii, et memoriae integritate ad extremam senectutem conservandae. Subiungitur tractatus Ludovici Cornari Veneti, eodem pertinens, ex Italico in Latinum sermonem translatus* (Antverpiae, 1613), [dedicatio]: "Sublimius | quiddam et theologiae proprium mihi cordi fuit: nimirum commendare omnibus (...) sanctam sobrietatem, quae maximorum bonorum non solum corpori, sed etiam animo est conciliatrix."

34 R. BEUTELS, *Leonardus Lessius*, p. 16 meent dat dit pseudoniem een verwijzing inhoudt naar de naam van Lessius' voogd en oom Huibrecht Leys.

35 Behalve A. AMPE, 'Lessius', in *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, IX, Paris, 1976, kol. 712, schrijven alle biografen 'status' in plaats van 'statu'.

De toon van dit werk werd verdergezet in zijn traktaat *De perfectionibus moribusque divinis* (1620). Postuum verscheen een samenvatting van Lessius' mystieke leer, nl. zijn *Quinquaginta nomina Dei seu divinarum perfectionum compendiaria expositio* (1640). Ten slotte dient vermelding dat Lessius een onuitgegeven vertaling maakte van Dionysius Areopagita, en een verloren verdediging schreef van de Dietse mystiek, de *Apologia pro scriptoribus mysticae theologiae*.

3 BEELDVORMING

3.1 Economist en heilige

In het spoor van de korte, maar lovende vermelding van Leonardus Lessius in het befaamde standaardwerk over de geschiedenis van de economische analyse, Joseph A. Schumpeters *History of Economic Analysis* (1954), zijn enkele historici van het economische denken ijverig op zoek gegaan naar de kiemen van de moderne economische wetenschap in het werk van onze geleerde en jezuïet – en niet zonder succes³⁶. Omwille van zijn uitmuntende behandeling van het intrestvraagstuk, waarin hij volgens de moderne onderzoekers zonder meer het moderne 'liquidity preference'-principe erkende, kreeg Lessius van John T. Noonan het epitheton 'master of economic analysis', en werd hij enkele jaren later door Barry Gordon als een 'innovator of the first rank' geroemd³⁷. Dit aantrekkelijke, hedendaagse plaatje werd in 1987 bekroond met Robert Beutels' bijdrage over onze 'Zuidnederlandse laatscholastieke econoom', die zonder meer tot de 'eerste ontdekkers van het marktmechanisme behoorde', en brak met het 'fundamentalistische kerkelijk renteverbod'³⁸. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat Lessius' inzichten in het marktmechanisme zelfs rond de eeuwwisseling nog op de belanstelling konden rekenen van vooraanstaande

36 J.A. SCHUMPETER, *History of Economic Analysis. Edited from Manuscript by Elizabeth Boody Schumpeter* (London, 1972 [=1954], p. 99, die Lessius vermeldde naast Molina (1535-1600) en De Lugo (1583-1660) – allen jezuïeten wier belang voor de morele verdediging van het kapitalisme werd onderstreept door H.M. ROBERTSON, *Aspects of the Rise of Economic Individualism: A Criticism of Max Weber and his School* (Cambridge Studies in Economic History, I), Cambridge, 1933. Schumpeter was attent gemaakt op het belang van Lessius door zijn leerling Dempsey, die in 1943 een aanzienlijke bijdrage had geleverd over Lessius; zie B.W. DEMPSEY, *Interest and Usury*, Washington DC, 1943, p. 144-229.

37 Zie resp. J.T. NOONAN, *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge Mass., 1957, p. 222 en B. GORDON, *Economic Analysis before Adam Smith. Hesiod to Lessius*, London, 1975, p. 244.

38 R. BEUTELS, *Leonardus Lessius*, p. 98 en 102.

Leuvense economisten zoals Louis Baeck³⁹.

Niet alleen een economisch portret van Lessius doet de ronde. Van kort na de dood van onze jezuïet dateert reeds een volledig ander beeld, dat Lessius in leven en werk een uitzonderlijke vroomheid en heiligheid toeschrijft. Rond het graf en de persoonlijkheid van Lessius ontwikkelde zich spoedig een sfeer van heiligheid en devotie die bevestigd werd door de genezingswonderen die zich – volgens de traditie – op voorspraak van Lessius voordeden te Kortrijk⁴⁰. De zogenaamde ‘cultus Lessianus’ werd niet in het minst gestimuleerd door de jezuïeten, die de zaligverklaring van hun ordegenoot op het oog hadden. In de *Imago Primi Saeculi* (1640), het feestboek ter ere van het honderdjarig bestaan van de orde, werd Lessius dan ook fel bewierookt door de befaamde jezuïetendichters Sidronius Hosschius (1596-1653) en Iacobus Wallius (1599-1690)⁴¹. In de context van de uiteindelijk gefaalde poging om Lessius zalig te verklaren dient ook de publicatie uit 1640 gezien te worden van een geïdealiseerde biografie op naam van de norbertijn Leonardus Schoofs (1585-1636), maar in feite geschreven door I. Wijns: *De vita et moribus R[everendi] P[atris] Leonardi Lessii*.

Op het einde van de 19de eeuw werd Lessius in de schijnwerpers geplaatst als model voor de katholieke geleerde in de context van de neoscholastieke beweging aan de Katholieke Leuvense Universiteit⁴². Men moest net zoals Lessius de principes van het thomistische natuurrecht op de eigentijdse problemen toepassen om een adequaat katholiek antwoord te kunnen bieden op de decadentie van het kapitalisme. Van Sull's ontdekking van Lessius' stoffelijke resten luidde trouwens een nieuwe poging in om Lessius zalig te verklaren, waarin de biografie uit 1930 een sleutelrol moest spelen – tevergeefs. Van Sull haalde het onderste uit de kan om de heilige, door de Voorzienigheid geleide levensloop van Lessius aanschouwelijk te maken. Wanneer de feiten onmiskenbaar negatief uitvielen voor het nagestreefde hyperkatholieke imago van onze heilige in spe, zoals in het geval van zijn onorthodoxe leer over de genade en de vrije

39 L. BAECK, ‘The Legal and Scholastic Roots of Leonardus Lessius’s Economic Thought’, in *Centre for Economic Studies. Discussion Papers*, Leuven, 1999.

40 V. ARICKX, “‘Mirakelen’ in en rond de jezuïetenkerk van Kortrijk (1623-1643)”, in *Biekorf* (1987), p. 113-120. Hij brengt de wonderen in verband met de door de jezuïeten verspreide verering van O.L.V. van Foy.

41 In C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 346 is een elegisch gedicht uit 1640 van Hosschius op het oeuvre van Lessius opgenomen.

42 Zie in dit opzicht Victor Brants’ pogingen om in Lessius’ werk een goedkeuring te lezen van de katholieke sociale leer uit *Rerum Novarum*; V. BRANTS, ‘L’économie politique et sociale dans les écrits de L. Lessius (1554-1623)’, in *Revue d’Histoire ecclésiastique* (1912), p. 73-89. Raymond De Roover rekende later zwaar af met Brants’ ‘Hineininterpretierung’; zie R. DE ROOVER, *Leonardus Lessius als econo- mist*, p. 3 en 15.

wil, restte Van Sull alleen de mogelijkheid om het betoog af te sluiten met een devoot schilderij van Rubens waarop Lessius geknield en biddend afgebeeld staat – als dat niet overtuigend is⁴³...

3.2 Jezuïet

Het moge duidelijk zijn dat beide portretten – Lessius als econoom óf als heilige – een kern van waarheid bevatten, maar geen van beide een volledig beeld van Lessius aanreiken dat rekening houdt met de bio-bibliografische feiten. Beide presentaties overbeklemtonen, zijn te extreem en staan dan ook lijnrecht tegenover elkaar. Waar Van Sull liefst zo vlug mogelijk voorbijging aan Lessius' 'magnum opus' over rechtvaardigheid en recht, en zich haastte te zeggen dat Lessius' discussie over de economie lijnrecht inging tegen zijn onthechte natuur, die zich niet inliet met wereldse gedachten, wijdde Beutels exclusief tientallen bladzijden aan de liberale en vooruitstrevende wereldse opvattingen van Lessius, en vergat te wijzen op de talrijke zuiver theologische en mystieke werken die onze jezuïet schreef. In wat volgt, probeer ik deze antithese te overwinnen in een synthese die recht doet aan de beide voorstellingen, maar hen toch overstijgt. Naar mijn mening ligt de sleutel tot deze synthese in de vaststelling dat Lessius een jezuïet was.

Men kan zich de verbijstering en ontgoocheling van verwanten en vrienden voorstellen, wanneer Lessius in 1572, pas glansrijk afgestudeerd aan de Leuvense universiteit en met een succesvolle toekomst in het vooruitzicht, elke wereldse carrière opzij zette om in te treden bij de *Sociëteit van Jezus*. Lessius kán niet over één nacht ijs gegaan zijn voor deze ingrijpende levenskeuze. Het moet een uitzonderlijke moed en beslistheid gevergd hebben zich als één van de eerste Zuidnederlanders aan de kant te scharen van een verdachte, nieuwe beweging die zich aandienende als de stoottroep van de katholieke contrareformatie⁴⁴. Wie de turbulente gebeurtenis van de Beeldenstorm (1566) had meegemaakt, wist dat hij zich in het heetst van de strijd waagde door een radicale

43 C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 256-257. We moeten hier jammer genoeg voorbijgaan aan de talrijke geromantiseerde en voor de moderne lezer bij wijlen grappige voorstellingen van het naar heiligheid geurende leven van Lessius. Toch willen we nog benadrukken dat Van Sull bijzonder veel aandacht besteedde aan Lessius' priesterwijding in 1580 (p. 55-63) en de plechtige geloften die hij in 1590 aflegde (p. 122-137).

44 Men mag niet uit het oog verliezen dat de jezuïetenorde in de Nederlanden pas officieel erkend werd in 1556. Ze bleef van in het begin heel wat weerstand ondervinden van de seculiere geestelijkheid, die haar als concurrentie aanvoelde. Men stelde bovendien ernstige vragen bij de wenselijkheid van een nieuwe orde; cf. E. PUT, 'De stichtingen', p. 21.

keuze voor het katholieke kamp. Inderdaad, Lessius zou getuige zijn van de Spaanse Furie (1576) en van Alexander Farneses herovering van het in handen van de calvinisten gevallen Zuiden – hij zou zelfs zijn studieverblijf in Dowaaï moeten ontvluchten, en daarbij een chronische ziekte oplopen. De triomfperiode van de jezùieten uit de eerste helft van de 17de eeuw, mede mogelijk gemaakt door de welwillende houding van de aartshertogen (1598-1621) én de roem van Lessius, lag nog veraf...

Indien we inzicht willen krijgen in de motieven die de jonge Lenaert Leys drevén tot zijn vastberaden, non-conformistische keuze voor een leven als jezùiet, loont het de moeite om de raadgevingen ter hand te nemen die hij zelf formuleerde in zijn handleiding voor de zoektocht naar een geschikte levenskeuze, zijn *Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu*. Over de ernst van deze keuze kan geen twijfel bestaan. Zoals immers, aldus Lessius, op wetenschappelijk gebied de kleinste vergissing in de uitgangstellingen tot kolossale fouten leidt in de redeneringen die van deze basisprincipes zijn afgeleid, zo geraakt de mens in een onontwarbaar kluwen van zonde en verderf terecht wanneer hij aan het begin van zijn leven de verkeerde morele keuzes maakt⁴⁵. De dedicatie die aan de *Disputatio* voorafgaat werpt zowel licht op de uitgesproken religieuze context van Lessius' eigen levenskeuze als op enkele algemene kenmerken van zijn spirituele werken:

“Met dit werk heb ik geen ander doel voor ogen dan de mens tot nadenken te stemmen over het grote belang van een rijp en wijs beraad over zijn levenskeuze. Het eeuwige leven staat hier op het spel: het heil en de eeuwigdurende verdoemenis hangen goeddeels af van deze keuze. Er bestaat niets heilzamer dan een bezonnen keuze, maar ook niets verderfelijker dan een onoverwogen en roekeloze keuze. Helaas, hoe groot is de dwaasheid van de mens en zijn onbezorgdheid over de toekomst! Onder de zon wordt niets zo sterk aan het toeval overgelaten. De meesten bekommeren zich bij dit beraad niet om wat de meest heilzame beslissing voor hen is met het oog op de toekomst, maar maken zich zorgen om welke keuze hen het meeste winst, eer, lust en lichamelijk plezier zal opleveren – alsof de heilseconomie een fabeltje is, en het heil ons zonder de minste inspanning maar vanzelf te beurt moet vallen⁴⁶.”

45 *Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu* (Antverpiae, 1613), [dedicatio]: “Magnus profecto est hic error, et innumeros errores secum trahit. Sicut enim in disciplinis minimus error in principiis, (ex quibus totum corpus doctrinae per multas argumentorum ambages deducitur) in progressu sit maximus; ita in moribus error in statu vitae, ex quo tota series operum derivatur, sensim crescit, et infinitis erroribus ac peccatis homines implicat, quibus maxima pars mundi in aeternum exitium incurrit.”

46 *Disputatio de statu vitae deligendo*, [dedicatio]: “Scopus, quem potissimum in hoc spectavi, alius non est, quam ut homines intelligent ac secum repudent, quanti

Uit het aangehaalde fragment mag met vrij grote waarschijnlijkheid afgeleid worden dat ook aan Lessius' eigen levenskeuze een weloverwogen spiritueel motief ten grondslag moet gelegen hebben: een levensstaat als jezuïet leek hem met het oog op het uiteindelijke geluk in het hiernamaals verstandiger en veiliger dan een aanlokkelijke carrière die hem het heil in deze wereld kon bezorgen. Lessius waarschuwt trouwens expliciet voor beïnvloeding door mensen van de wereld, wanneer men twijfelt over de keuze voor een religieuze levensstaat – een raad die hij vermoedelijk meegeeft vanuit zijn ervaring met de arrogante Heuvelmans, die hem koste wat het kost van zijn intrede had willen afhouden⁴⁷. Zelfs voor de raad van ouders en verwanten moet men op zijn hoede zijn, want deze hebben veelal hun eigen eer op het oog, niet het zieleheil van de kinderen⁴⁸. De conclusie ligt voor de hand. Lessius denkt onmiskenbaar binnen de context van een religieus wereldbeeld, waarvan hij misschien in de ban geraakte door de vlamdende preken van Bellarminus in de periode dat hij aan de universiteit studeerde.

De afstand die Lessius in zijn *Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu* neemt van het ijdele wereldse schouwtoneel, vinden we ook terug in zijn andere mystieke werken. Als een leidmotief weerklinkt voortdurend de klacht over de lichtzinnigheid waarmee de mens zijn leven leidt: “De dwaasheid van de mens bestaat erin dat hij zich niet al te druk maakt of zich bezint

momenti sit, mature ac sapienter de statu vitae deliberare ; cum híc de aeternitate agatur, et salus vel miseria sempiterna ex eo delectu plerumque dependeat. Nihil prudenti delectu salutarius ; nihil inconsulto ac temerario periculosius. Et tamen, quae hominum vecordia est, et futuri securitas, nihil in rebus humanis agitur inconsideratius. Non enim in hac deliberatione spectatur a plerisque quid ipsis futurum videatur salutarius ; sed quid ad quaestum, ad honores, ad voluptates, et corporis commoda convenientius : quasi vel negotium salutis sit fabula, vel sponte nobis illa, et absque nostra cura obvenire debeat.”

47 Cf. *Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu* (Antverpiae, 1613), quaest. 4, num. 29, p. 24 : “Dico igitur primo, consultationem de negotio religionis, et saeculi deferendum, non esse instituendam cum hominibus saecularibus nihil nisi mundana sapientibus : neque in ea causa consilium ab ipsis exquirendum, etiamsi sanguine essent coniunctissimi. (...) Quo modo enim fieri potest ut qui temporalia ista [=divitias et honores] tantopere diligit et captat, abdicationem temporalium et saeculi defertionem probet ?”. In o.c., quaest. 4, num. 36, pp. 34-35 geeft Lessius een verklaring voor de slechte raad van wereldse mensen: zij kunnen geen respect opbrengen voor de waarden van de geestelijke levensstaat, omdat ze alleen maar denken aan “rijkdom, eer, lucratieve huwelijken, mooie kinderen, chique kledij, veel dienaars en een leven volgens hun goesting”.

48 *Disputatio de statu vitae deligendo*, quaest. 4, num. 39, pp. 36-37: “consilia eorum fere semper procedunt ex philautia seu amore proprio. Etsi enim videantur quaerere bonum | liberorum: tamen occulte quaerunt proprium.”

over het eeuwige heil, terwijl hij anderzijds de grootste gretigheid en slimheid aan de dag legt in tijdelijke en vergankelijke zaken⁴⁹.” De mens verliest het contact met zijn ware geluk door zijn hopeloze verslaving aan rijkdom (‘divitiae’), eer (‘honores’) en lust (‘voluptates’): “De wereld belooft rijkdom, eer en lust”⁵⁰. De enige remedie tegen de menselijke dwaasheid bestaat erin om zich voortdurend te bezinnen over de menselijke eindbestemming: het hiernamaals en, vooral, het Laatste Oordeel: “Men kan een beraadslaging over hoe men moet handelen met niets beter beginnen dan een overweging van de dood en het voor eeuwig geldende oordeel⁵¹.”

Moet uit deze ascetische, onaardse indruk van Lessius besloten worden dat Van Sull het bij het rechte eind had toen hij onze geleerde bestempelde als “un nouveau saint Paul revenu du troisième ciel”, een vreemde en balling in dit aardse leven⁵²? Ik meen van niet. Uit de studie van Lessius’ moraaltheologische werken blijkt dat men de economen gelijk moet geven wanneer zij stellen dat Lessius grondig vertrouwd was met de wereldse gang van zaken en de concrete dagdagelijkse handelspraktijk. Bovendien blijkt uit Lessius’ uitspraken over de vrije wil en de genade de stellige indruk dat hij een groot vertrouwen stelde in de menselijke capaciteiten. Hoe kan men deze paradox verklaren? Het antwoord is eenvoudig: Lessius was volledig doordrongen van de ignatiaanse spiritualiteit, die op een unieke manier de brug weet te slaan tussen contemplatie en actie, ‘contemptus mundi’ enerzijds en werelds engagement anderzijds. Lessius was een jezuïet – hoe eenvoudig dit ook moge klinken⁵³.

49 *Quae fides et religio sit capessenda consultatio* (Antverpia, 1609), [dedicatio]: “ea est mentis humanae recordia, ut quae ad aeternam salutem pertinent, non multum curet, aut consideret, cum alioquin in temporalibus et fluxis sit attentissima pariter et solertissima.”

50 *De summo bono et aeterna beatitudine hominis libri quatuor. Ad I.II S[ummae] T[heologiae]* (Antverpia, 1616), lib. 4, cap. 9, num. 2, p. 590 : “Promittit mundus divitias, honores, voluptates.” Deze trias keert als een vast element terug op tal van plaatsen in Lessius’ spirituele werk. Voor Lessius’ interessante psychologische analyse van de mensen die al te zeer aan geldzucht of ambitie onderhevig zijn, zie *Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu* (Antverpia, 1613), quaest. 12, num. 135-140.

51 *Quae fides et religio sit capessenda consultatio* (Antverpia, 1609), p. 131: “De rebus enim agendis non potest melior institui deliberatio, quam ex mortis et iudicii aeterni consideratione.” Zie ook b.v. “*Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu* (Antverpia, 1613), quaest. 12, num. 159 ‘ut omni hora ad mortem, et rationem aeterno iudici reddendam, sis paratus : ita vivere ut nihil tibi sis conscius cur mori timeas. Itaque religio est vera philosophia, quam Platonici mortis meditationis definiebant.”

52 C. VAN SULL, Léonard Lessius, p. 259.

53 T. VAN HOUTD, ‘Lessius, Leonardus’, p. 416 typeert Lessius reeds kortweg als “je-

Tot nog toe slaagde men er niet in om een portret van Lessius te tekenen dat alle kentrekken van zijn oeuvre in beeld opneemt: Lessius als schrijver van zowel wereldse, moraaltheologisch-juridische traktaten, als van dogmatische literatuur en hemels mystieke werken. Wie nochtans de poging onderneemt om Lessius als een jezuïet te portretteren, ziet een continuïteit tussen zijn verscheidene werken, en vindt bovendien een verklaring voor de eigen tint die over zijn schilderij glanst. Het is onze overtuiging dat Lessius zowel in zijn mystieke werken als in zijn dogmatische en moraaltheologische traktaten de typisch jezuïtische denktrant overneemt, continueert én accentueert.

De stelling dat Lessius in hart en nieren jezuïet is, verklaart vooreerst de aard van zijn mystieke geschriften. Het behoort tot het wezenskenmerk van de ignatiaanse spiritualiteit om Gods majesteit te zoeken in de hele wereld, en diezelfde Goddelijke majesteit ook uit te dragen naar alle uithoeken van de wereld⁵⁴. Zelfs in zijn studeerkamer produceert de jezuïet idealiter werk van geëngageerde signatuur: contemplatie en actie horen samen⁵⁵. Binnen de sfeer van de religieuze literatuur streeft hij dan ook een ‘mystieke theologie’ na, die de lezer niet verdort met louter speculatieve theorieën, maar hem integendeel aanspreekt in heel zijn zintuiglijkheid en affectie, en hem een hart onder de riem steekt om meteen aan zijn persoonlijke heiliging te beginnen. Hoofd en hart moeten beide aangesproken worden door een praktische theologie, die in feite ten dienste staat van pastorale motieven. Iedereen moet aangesproken worden door en in actie gezet voor de goddelijke boodschap⁵⁶. Welnu, deze mystieke, praktische theologie wordt door Lessius verwezenlijkt en expliciet ter sprake gebracht in de dedicaties of prelaties tot zijn spirituele geschriften⁵⁷.

zuet en theoloog”. Vgl. T. VAN HOUTD, ‘De economische ethiek van de Zuid-Nederlandse jezuïet Leonardus Lessius (1554-1623): een geval van jezuïtisme’, in *De zeventiende eeuw* (1998) p. 27-37; T. VAN HOUTD, ‘Bekommerd om het meeste heil. Leonardus Lessius als handelsethicus’, in: M. ROTSART & B. SEGAERT (red.), *Markante jezuïeten uit de Lage Landen: Canisius, Verbiest, Lessius, Regout*, Leuven, 2007, p. 39-54.

54 Zie b.v. M. SIEVERNIC & G. SWITEK (red.), *Ignatianisch. Eigenart und Methode der Gesellschaft Jesu*, Freiburg-Basel-Wien, 1990, p. 7.

55 M. LUNDBERG, *Jesuitische Anthropologie und Erziehungslehre in der Frühzeit des Ordens* (ca. 1540-ca.1650), Uppsala, 1966, p. 30.

56 Voor deze algemene karakterisering baseren we ons op J.W. O’MALLEY, *The First Jesuits*, Cambridge Mass. 1993, p. 251-252.

57 Zie b.v. *De perfectionibus moribusque divinis libri XIV, quibus pleraque sacrae Theologiae mysteria breviter ac dilucide explicantur* (Antverpiae, 1620), [dedicatio]: “Inter ea quae homini in hac vita maximi debent esse curae (...) primum merito locum tenet cognitio Divinitatis, eaque non perfunctoria vel aridae cuiusdam speculationis, sed accurata, illustris, et efficax, quae vim suam etiam in affectum et omnes animae vires diffundat.”

Zijn inhoudelijke doelstelling om zoveel mogelijk gelovigen in hart en hoofd aan te spreken moest trouwens gewaarborgd worden door zijn eenvoudige en heldere schrijfrant⁵⁸.

Dezelfde praktisch-pastorale bekommernis om de hele wereld tot God te brengen ligt aan de basis van de onvermoeibare ijver waarmee de jezuïeten zich in alle domeinen van het leven ingenesteld hebben⁵⁹. Voor de jezuïet is de wijde wereld missiegebied. De zuiver spirituele literatuur, waarin de gevorderde mens in daad en gedachte aangespoord wordt om zich aan de cultivering van zijn ziel te wijden, moet daarom noodzakelijkerwijze gecompleteerd worden door een meer laagdrempelige literatuur, die ook naar de zuiver wereldse mens de hand kan reiken, en hem ten minste tot minimalistische vormen van morele deugzaamheid kan aanzetten. Op die manier blijft ook voor de wereldse mens de weg naar een moreel en geestelijk leven open en begaanbaar. Al wordt de jezuïeten vaak een soort dubbele moraal verweten, het behoort niet tot hun geringste verdienste steeds de brug tussen geloof en wereld gebouwd te hebben⁶⁰. De jezuïeten profileerden zich niet voor niets als strijders in dienst van de ‘katholieke’ kerk. Welnu, Lessius’ grondige aandacht voor het zakenleven van zijn tijd, en zijn bijwijlen permissieve economisch-ethische standpunten moeten onder meer binnen de context van deze massale missioneringspoging begrepen worden. Een moreel consulent die zich richt tot vrijwel alle mensen, die zich in de wereld moeten handhaven, kan zich geen rigouristische uitspraken permitteren⁶¹.

58 *De summo bono et aeterna beatitudine hominis libri quatuor. Ad I.II S[ummae] T[heologiae]* (Antverpiae, 1616), [dedicatio]: “Theologia suum cultorem non solum doctum et acutum ad disputandum, sed etiam crebra rerum divinarum contemplatione sapientem et sanctum, rebusque humanis superiorem debet reddere. Quapropter etiam medium inter scholasticum et asceticum in scribendo modo tenui; ut non minus in pulpitis atque exedris publice, quam in piorum animis mentibusque privatim uniuscuiusque utilitati commodoque consulerem.”

59 Volgens M. LUNDBERG, *Jesuitische Anthropologie*, p. 241-242 treedt bij de jezuïeten duidelijk de opvatting naar voor dat “Kenntnis der Welt, in der man lebt, und Anpassung an sie ein notwendiges Mittel sei, um in dieser Welt etwas leisten und höhere Ziele erreichen zu können.”

60 Voor het verwijt van de ‘dubbele moraal’ en een poging tot relativering ervan, zie T. VAN HOUTD, ‘De economische ethiek’. Vgl. P.-A. FABRE & C. MAIRE (red.), *Les antijésuites. Discours, figures et lieux de l’antijésuitisme à l’époque moderne*, Rennes, 2010.

61 M. LUNDBERG, *Jesuitische Anthropologie*, p. 29: “Den Jesuiten war mehr daran gelegen, die Natur des Menschen zu veredeln, als sie zu unterdrücken. Ihr Ziel war eine weltbejahende Arbeit im Dienst der Menschenliebe, nicht asketische Weltflucht.”

Het ‘apostolaat met de pen’⁶² bewandelde aldus twee sporen, die door Lessius beide afgelegd werden: ten eerste het schrijven van geestelijke lectuur voor de gevorderden, die het licht gezien hadden en in het beste geval overgegaan waren tot een geestelijke levensstaat ; daarnaast het aanreiken van – desnoods ietwat laksere – morele voorschriften voor de mens in de wereld, zoals b.v. de zakenman. In ieder geval moest ook de laatste categorie blijvend aangesproken worden, wat ook blijkt uit de talrijke Mariasodaliteiten die door de jezuïeten gesticht werden, en tot doel hadden het spirituele leven van de mens in de wereld op te krikken. Inderdaad, ook Lessius stichtte in 1584 zo een gemeenschap van christelijk leven. Lessius toonde zich trouwens dé pleitbezorger van hét missioneringsinstrument bij uitstek van de jezuïetenorde, met name het onderwijs. In talrijke pedagogisch-institutionele conflicten met de universiteit ging hij tot het uiterste in zijn verdediging van de jezuïeten⁶³, en het was zijn uitdrukkelijke wens om alle gelovigen onderwijs te verstrekken dat hen in staat zou stellen rationeel over hun katholieke geloof na te denken⁶⁴.

Niet alleen op algemeen niveau kan men op grond van de jezuïtische osmose tussen geloof en wereld een harmonisch continuüm denken tussen Lessius’ verschillende werken⁶⁵. Op diepteniveau vertrekken vooral Lessius’ theoretische werken, met name *De gratia efficaci* en *De iustitia et iure* van eenzelfde

62 Deze omschrijving is ontleend aan J. ANDRIESEN, ‘Apostolaat met de pen: intellectuele en artistieke activiteiten’, in E. PUT & M. WIJNANTS (red.), *De Jezuïeten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773)*, Brussel, 1991, 61-73.

63 We denken hierbij in het bijzonder aan de vergeefse strijd die hij in 1612-1613 voerde voor de inrichting van een publiekelijk opengestelde leergang filosofie aan het jezuïetenhuis te Luik. Zijn argumenten voor het behoud van de cursus luidden als volgt: het onderwijs van de jezuïeten garandeerde de rust en de vrede in de Zuidelijke Nederlanden, en door de concurrentie die ze de universiteit bezorgde, was het opleidingsniveau van deze laatste instelling aanzienlijk verbeterd; T. VAN HOUDT, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker (doct. diss.)*, p. 15 – we zien hier ten andere een positieve waardering van de concurrentie (*aemulatio*).

64 Lessius levert heftige kritiek op de ‘plebejers’, die slechts katholiek zijn omwille van het toeval of omdat hun vrienden het zijn, maar niet het minste verstandelijk begrip hebben van hun godsdienst; cf. *Quae fides et religio sit capessenda consultatio* (Antverpiae, 1609), p. 3-5. Deze kritiek dient gezien tegen de achtergrond van de typisch reformatorische en contrareformatorische idee dat redding en onwetendheid niet samengaan, cf. J. DELUMEAU, ‘Prescription and reality’, in E. LEITES (red.), *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*, Cambridge, 2002 [=1988], p. 147.

65 Zo er al een conflict zou zijn tussen Lessius’ uitlatingen in zijn mystieke werken (b.v. over hebzucht en ambitie) en zijn morele uitspraken in de moraaltheologische traktaten (b.v. over de zakenman), dan ontspringt dit conflict eerder aan de algemene jezuïetenmoraal dan aan Lessius persoonlijk.

basisveronderstelling, die karakteristiek blijkt voor de jezuiten in het algemeen: de stelling dat natuur ('natura') en genade ('gratia') perfect compatibel zijn⁶⁶, en de daaraan verbonden positieve waardering van het menselijke intellect en de menselijke vrijheid⁶⁷ – een jezuïet verwerpt zonder meer de protestantse kreet "sola fides, sola scriptura, sola gratia"⁶⁸. Het is opvallend hoezeer de typische kleur van zowel Lessius' genadeleer als zijn economisch-ethische standpunten bepaald is door het positieve geloof in de menselijke vrije wil⁶⁹, die niet slaafs mag ondergeschikt worden aan absolutistische wetten of autoriteiten. Meer nog, Lessius lijkt in zijn waardering van het menselijke kunnen verder te gaan dan de doorsnee jezuïet, misschien zelfs nog iets verder dan zijn vriend en ordegenoot Molina – niettemin haalt hij de fundamenteën van zijn genadeleer en economisch-ethische standpunten uit de algemene spiritualiteit en opvattingen van zijn orde.

4 DRIEVOUDIG CONTRACT

4.1 Problematiek

Binnen een kapitalistische economische orde moeten financiële technieken voorhanden zijn die ondernemers toelaten om vlot kapitaal aan te trekken en investeerders de mogelijkheid bieden om hun financiële reserves op een veilige en rendabele manier te beleggen. Te meer daar de lening op interest in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd als moreel problematisch werd ingeschat, althans volgens de traditionele juridische, filosofische en theologische theorie,⁷⁰ circuleerden daartoe vele alternatieve constructies, zoals de koop van ren-

66 J.W. O'MALLEY, *The First Jesuits*, p. 249.

67 Het is b.v. een fundamenteel kenmerk van de *Geestelijke Oefeningen* dat zij een poging inhouden om "die klassische Entgegensetzung von Gesetz und Freiheit, von statuarischer Festsetzung des Gesollten und einer Instanz des individuellen Beliebens zu überwinden", aldus PH. SCHMITZ, 'Probabilismus – das jesuitischste der Moralsysteme', in: M. SIEVERNICH & G. SWITEK (red.), *Ignatianisch. Eigenart und Methode der Gesellschaft Jesu*, Freiburg-Basel-Wien, 1990, p. 359.

68 M. LUNDBERG, *Jesuitische Anthropologie*, p. 245: "Die Jesuiten betrachteten alles menschliche Schaffen und weltliches Streben überhaupt optimistisch, wie auch ihre Auffassung vom Menschen überwiegend optimistisch war, da ihre Lehre von der Erbsünde weniger radikal als z.B. die der Protestanten war."

69 A. AMPE, 'Lessius', p. 713 wijst op het 'perspective humaniste' dat Lessius kenmerkt, en F. BELDA, *Valoración de la doctrina de Molina, Lesio y Lugo sobre la creación de créditos*, Madrid, 1963, p. 38 spreekt heel terecht over zijn 'optimismo' en 'confianza en la buena fe'.

70 Ook al voorzagen de theologen, en met name Lessius, in zoveel extrinsieke rechts-

tes en het oneigenlijke gebruik van wisselbrieven⁷¹. Een van die constructies uit de praktijk stond bekend als het drievoudige contract ('contractus trinus' of 'triplex'), omdat het vanuit juridisch oogpunt als een combinatie van drie overeenkomsten kon geanalyseerd worden. De investeerder en de koopman kwamen overeen dat jaarlijks een vast rendement zou toegekend worden aan de kapitaalverstrekker en de koopman het oorspronkelijk ontvangen kapitaal op het einde van de rit integraal zou terugstorten. In ruil kon de koopman gedurende de looptijd van de overeenkomst over het kapitaal beschikken en de rest van de winst voor zich houden.

Vanuit juridisch oogpunt werd deze constructie a posteriori geanalyseerd als een combinatie van een maatschap, koop, verzekering – drie contracten in één dus. Aangezien de kapitaalverstrekker en de handelaar samen respectievelijk geld en inzet inbrachten met het oog op een gemeenschappelijk project, was de basis van de een maatschap ('societas'). Omwille van de verzekering van het verstrekte kapitaal, in casu door de werkende maat, kwam daarbij echter ook een verzekering ('assecuratio'). Het vaste rendement verklaarden de juristen en theologen via een impliciete koopovereenkomst ('emptio'), waarbij de handelaar het recht op onbeperkte toekomstige winst afkocht door aan de financierder een jaarlijks vast rendement toe te kennen⁷². Het resultaat was dus dat de kapitaalverstrekker over een vastrentend en veilig beleggingsinstrument beschikte en de handelaar zijn onderneming vlot kon financieren in de hoop grote winsten te maken. Als dusdanig was het drievoudige contract de juridische ruggegraat van het opkomende handels- en financiële kapitalisme.

Zoals Lessius aangeeft in zijn *De iustitia et iure*, was deze techniek in zijn tijd uitgegroeid tot internationale handelspraktijk, bijvoorbeeld in Antwerpen en Italië. Hij onthult ook de vermeende⁷³ formule die daarbij in verschillende

gronden ('causae') die toch interest kunnen verantwoorden in een traditionele lening ('mutuum'), dat dit interestverbod tegen het einde van de zestiende eeuw zo goed als een lege doos geworden was; T. VAN HOUT, 'Money, time, and labour. Leonardus Lessius and the ethics of money-lending and interest-taking', in *Ethical Perspectives* (1995), p. 11-27.

71 J.T. NOONAN, *The Scholastic Analysis of Usury*, p. 230-248 ('census') en p. 311-339 ('cambium').

72 Voor een cijfermatig voorbeeld, zie B. LÖBER, *Das Spanische Gesellschaftsrecht im 16. Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau, 1965, p. 39.

73 Onderzoek in notariële archieven doet echter vermoeden dat Lessius formule eerder aan laatscholastieke traditie ontleend was dan aan de praktijk. In elk geval kon in de Antwerpse notariële archieven geen sporen van dergelijke formulering van het drievoudige contract teruggevonden worden, zie B. VAN HOFSTRAETEN, 'Het *contractus trinus* in vroegmodern Antwerpen', in *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* (2016), p. 146, wat de auteur niet belette om andere voorbeelden van formuleringen van het drievoudige contract terug te

talen gebruikt werd⁷⁴: “Ik, ondergetekende, erken dat ik via dit schuldbewijs van X duizend gulden heb ontvangen om ze te besteden aan een wettige onderneming. In de plaats van een onzekere, grotere winst die X op grond van die onderneming had kunnen toekomen, beloof ik hem 6,25% te zullen geven op jaarbasis, en tevens borg te staan voor het risico waaraan het geïnvesteerde bedrag blootgesteld is.” De verwijzing naar de 6,25% winstmarge in Lessius’ tekst is geen toeval. Ze komt overeen met de maximum toegelaten wettelijke rentevoet voor leningen tussen zowel handelaars onderling als particulieren en handelaars in de *Consuetudines impressae*, het neergeschreven Antwerpse gewoonterecht van 1582, en met de wettelijk toegelaten winstmarge voor drievoudige contracten in de *Consuetudines compilatae*, de herwerkte costuy-men uit 1608⁷⁵. En ze komt overeen met de winstmarge die uit drievoudige contracten uit de Antwerpse notariële praktijk bekend is⁷⁶. Omdat de jaarlijkse winstuitkering in andere streken echter vaak 5% bedroeg, is het drievoudige contract ook bekend geworden onder de naam “5%-contract”.⁷⁷ Vooral in de Zuid-Duitse regio werd het drievoudige contract onder die benaming in de vijftiende en zestiende eeuw populair. Omwille van het succes van het drievoudige contract bij bankiers in Augsburg, is het 5%-contract dan op zijn beurt als het ‘contractus germanicus’ bekend geraakt in de secundaire literatuur⁷⁸.

Het is in die Duitse context dat de eerste grote moraaltheologische controverse in de vroegmoderne tijd over het drievoudige contract in alle hevigheid losbarstte. Omwille van de kapitaalgarantie en de vaste winstuitkering ver- toonde het ‘contractus trinus’ namelijk verdacht veel gelijkenissen met een lening op interest. De tegenstanders van deze financiële praktijk beschouwden het drievoudige contract dan ook als een impliciete lening op interest (‘mu-

vinden in diezelfde archieven. Zodoende is Lessius’ voorstelling van zaken wel degelijk een reflectie van de praktijk.

- 74 LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 30, p. 340: ‘Constat, formulam illam, quae in Italia et Antverpiae variis linguis circumfertur, non esse iniquam, continet enim tres illos contractus, estque talis: Ego infrascriptus confiteor hoc meo chirographo me accepisse a Titio mille aureos ut eos impendam legitimae negotiationi, et loco incerti lucri maioris, quod illi ex hac negotiatione posset competere, promitto me illi daturum 6 et $\frac{1}{4}$ in centum quotannis, et eiusdem summae periculum praestitutum.’
- 75 B. VAN HOFSTRAETEN, ‘The Organization of Mercantile Capitalism in the Low Countries. Private Partnerships in Early Modern Antwerp (1480-1620)’, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2016), p. 14-15.
- 76 B. VAN HOFSTRAETEN, ‘Het contractus trinus’, p. 146-149.
- 77 H.J. BECKER, ‘Das Zinsverbot im lateinischen Mittelalter’, in M. CASPER e.a. (red.), *Was vom Wucher übrigbleibt*, Tübingen, 2014, p. 38-42.
- 78 E. VAN ROEY, ‘Le contractus germanicus ou les controverses sur le 5% au XVIe siècle’, in *Revue d’Histoire Ecclésiastique* (1902), p. 901-946.

tuum implicitum'), wat verboden was. Om deze kritiek te pareren huurden de Fuggers, de bekende Duitse bankiersfamilie uit Augsburg, de diensten in van Johann Eck (1486-1543), een van de befaamde theologen van die tijd. In 1515 presenteerde Eck tijdens een bijeenkomst met de Fuggers te Bologna de eerste volwaardige verdediging van het drievoudige contract⁷⁹. In feite bouwde Eck verder op een redenering ontwikkeld door Conrad Summenhart (c. 1450-1502), een invloedrijke theoloog van de universiteit Tübingen die een lijvig traktaat over het contractenrecht schreef dat zijn stempel zou drukken op de School van Salamanca, de befaamde Spaanse tak van de vroegmoderne scholastiek⁸⁰. Het is in dit opzicht ook niet verwonderlijk dat Summenhart een van de belangrijke inspiratiebronnen was van Lessius' werk *Over rechtvaardigheid en recht*.

In zijn *Opus septipertitum de contractibus* ontwikkelde Summenhart op indirecte manier, in de vorm van een denkbeeldige opinie, de belangrijke idee dat een maatschap geldig kan zijn zonder dat beide partijen gelijkelijk in de risico's van de onderneming delen. Deze idee ging in tegen de traditionele opvatting die in de gedeelde risico's een wezenlijke bestanddeel van een geldige maatschap zag, of, in scholastiek-juridische termen, van de 'natura contractus societatis'⁸¹. Het verlaten van dit beginsel van gelijke risicoverdeling was noodzakelijk om het drievoudig contract juridisch te kunnen legitimeren, omdat de kapitaalgarantie verleend door de ondernemer aan de kapitaalverstrekker het risico voor de financierder uitschakelde. Summenhart stelde zich voor dat men dat principe van gelijke risicoverdeling niet als een wezenlijk element van een maatschap kon beschouwen, maar als een suppletieve regel, enkel van toepassing voorzover de maten niets anders hadden afgesproken. Uiteindelijk verwierp Summenhart echter zijn eigen innovatieve redenering. Het was Eck die Summenharts denkbeeldige tegenopinie tot de zijne maakte en het aandurfde om ze als volledig legitiem te verdedigen.

79 De argumenten van Johann Eck werden uitvoerig geanalyseerd in I. BIROCCI, 'TRA ELABORAZIONI NUOVE E DOTTRINE TRADIZIONALI, IL CONTRATTO TRINO E LA NATURA CONTRACTUS', in *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno* (1990), p. 243-322.

80 Voor meer informatie over de bronnen en de karakteristieken van de vroegmoderne scholastieke theologie, zie W. DECOCK & C. BIRR, *Recht und Moral in der Scholastik der Frühen Neuzeit (c. 1500-1750)*, Berlijn, 2016.

81 Deze traditionele opvatting ziet men de dag van vandaag nog aan het werk in het Islamitisch bankieren, waar het grote juridische obstakel voor het aanbieden van veilige beleggingsproducten ook met dat principe van gelijke risicoverdeling (in het jargon 'Profit-Loss-Sharing'-beginsel genoemd) samenhangt, zie W. DECOCK, 'De waan voorbij? Islamic finance tussen norm en werkelijkheid', in *Tijdschrift voor Belgisch Handelsrecht* (2015), p. 28.

4.2 Verantwoording

Een kleine eeuw na Ecks pleidooi voor het drievoudige contract te Bologna was de golf van verontwaardiging over deze financieringspraktijk nog steeds niet gaan liggen. Met name in het zuiden van Duitsland ontbrandde de kwestie opnieuw in de jaren 1560 nadat de jezuïet Petrus Canisius (1521-1597), die nochans dichtbij de Fuggers stond, fel tegen de woekerpraktijken in Augsburg was tekeer gegaan⁸². Canisius' onpopulaire donderpreken leken bovendien bekrachtigd te worden vanuit Rome, aangezien Paus Sixtus V met zijn bulle *Detestabilis avaritia* in 1586 de omzeiling van het interestverbod via het drievoudige contract en andere vennootschapsconstructies streng veroordeelde. De interpretaties over de reikwijdte van deze bulle liepen echter uiteen⁸³. Tegelijkertijd kwam er vijftientig jaar na Canisius' Augsburgse donderpreken een kentering in de morele beoordeling van de financiële praktijk, vooral onder impuls van jezuïeten zoals Paul Hoffaeus (c. 1530-1608) en Luis de Molina (1535-1600). Zij zagen in het drievoudige contract een legitieme techniek om enerzijds het woekerverbod in ere te houden en anderzijds aan de noden van de financiële markten tegemoet te komen. Hun ordegenoot Leonardus Lessius zou hen volgen in deze legitimeringspoging van een techniek die de juridische ruggengraat vormt van het handelskapitalisme.

Het valt buiten het bestek van deze bijdrag om de argumentatie van Lessius ter verantwoording van het drievoudige contract in al zijn subtiliteiten te behandelen⁸⁴. Niettemin wil ik een aantal kernpunten uit Lessius' betoog aanhalen die illustreren hoe zeer hij bekommerd was om de verzoening van de traditionele juridische en morele principes met de internationale handels- en financieringspraktijk van zijn tijd. Op nauwkeurige wijze analyseert hij op eerst op een abstract niveau de verschillende kenmerken van het drievoudige contract die aanleiding geven tot wantrouwen, om uiteindelijk te besluiten dat geen enkele van die kenmerken de rechtmatigheid van de contractuele techniek in vraag stelt. Vervolgens weegt hij het nut af van het drievoudige contract in de Antwerpse praktijk. Hoewel Lessius aan zijn rationele betoog een uitgebreide lijst van experts uit de theologie en de rechtswetenschap toevoegt die zijn standpunt bevestigen, valt op hoe weinig belang door hem aan dit autoriteitsargument gehecht wordt. Hij laat zich laattdunkend uit over lezers die zich meer door deze waslijst aan scholastieke autoriteiten dan door zijn rationale analyse zouden laten overtuigen.

82 H.J. BECKER, 'Das Zinsverbot im lateinischen Mittelalter', p. 41.

83 J.T. NOONAN, *The Scholastic Analysis of Usury*, p. 220-221.

84 Voor een diepgaandere analyse, zie W. DECOCK, 'In Defense of Commercial Capitalism', p. 69-88.

Deze rationeel-kritische houding doordringt het gehele opus van Lessius. Men kan er een overname van de humanistische kritiek op de middeleeuwse scholastieke methode in zien. Gelet op het humanistische klimaat te Brecht – het geboortedorp van de befaamde humanistische jurist Gabriël Van der Muyden⁸⁵ – is een verwijzing naar deze humanistische invloed op Lessius zeker niet uit de lucht gegrepen. Doch in het algemeen blijkt dat de traditionele tegenstelling tussen scholastiek en humanisme niet veel oplevert voor een beter begrip van de vroegmoderne scholastieke bronnen op het snijvlak van recht, moraal en economisch denken⁸⁶. Veelmeer stoot men in deze bronnen op een syncretische intellectuele cultuur, die de kritische geest en het zuivere taalgebruik van de humanisten met de scholastieke dialectiek verbindt en als ultieme toetssteen het redelijke natuurrecht naar voren schuift.

Wat de eigenlijke argumenten betreft, weerlegt Lessius de aantijging als zou het drievoudige contract onrechtmatig zijn. Het standpunt dat hij moest bestrijden vertrok van de idee dat in een drievoudig contract het contractuele evenwicht ('aequalitas') verstoord was, dat er een schending voorlag van het wezen van het maatschapcontract ('natura contractus') en dat de kapitaalgarantie verstrekt door de koopman tot een herkwalificatie van het drievoudige contract als impliciete lening op interest ('mutuum implicitum') moest leiden⁸⁷. Lessius is het met geen van deze argumenten eens. Ik beperk me in wat volgt tot een vereenvoudigde weergave van zijn weerlegging van de eerstgenoemde bron van onrechtmatigheid, namelijk de verstoring van het contractueel evenwicht⁸⁸. Ten slotte ga ik kort in op een aantal bredere beleidsargumenten die volgens Lessius zeker binnen de Zuidnederlandse context voor het drievoudige contract spreken en het verbod erop een bedreiging vormen voor zowel de materiële welvaart van het land als het zielenheil van de burgers.

Op basis van een vergelijkende kosten-baten analyse – die niet hoeft onder te doen voor moderne analyses van specialisten 'law and economics' – ontkent Lessius dat de prestaties van koopman en financierder onevenwichtig zijn. Zo zijn de verbintenissen die de koopman op zich neemt door het kapitaal te

85 J. PAPPY, *Recht uit Brecht. De Leuvense hoogleraar Gabriel Mudaeus (1500-1560) als Europees humanist en jurist*, Brecht, 2011.

86 W. DECOCK & C. BIRR, *Recht und Moral in der Scholastik der Frühen Neuzeit*, p. 94; H. BRAUN, *Juan de Mariana and Early Modern Spanish Political Thought*, Aldershot-Burlington, 2007, p. 162.

87 LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, Antwerpen, 1621, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 25, p. 338-339.

88 De weerlegging van de andere argumenten komt aan bod in W. DECOCK, 'In Defense of Commercial Capitalism', p. 79-83.

verzekeren en een vaste winst te beloven in werkelijkheid niet zo zwaar als het lijkt. Aangezien de kapitaalgarantie op een persoonlijke verbintenis berust, vervalt ze toch wanneer het project mislukt en de koopman failliet gaat⁸⁹. Als het project wel slaagt, dan is de ondernemer echter graag bereid om die extra verzekering aan te bieden, omdat het zijn geloofwaardigheid en reputatie doet stijgen. Ook de verbintenis om jaarlijkse een vaste winst van 6,25% uit te keren valt goed mee in vergelijking met de jaarlijkse uitkeringen die kooplui moeten verrichten indien ze hun onderneming financieren via andere instrumenten zoals de verkoop van een rente. Omgekeerd moeten de verbintenissen van de financierder niet onderschat worden. Zo doet de investeerder afstand van de mogelijkheid die liquide middelen bieden om zelf een project op te starten, of om andere dingen te doen. Onder verwijzing naar de dagelijkse praktijk en de opinie van de handelaars zelf, schat Lessius dat potentiële rendement op 10 à 12 % van het ingelegde kapitaal in⁹⁰. Een grote rol is hier weggelegd voor Lessius' visie op opportuniteitskosten en de vruchtbaarheid van geld⁹¹. Deze opvatting gaat lijnrecht in tegen de traditionele, Aristotelische visie over de steriliteit van geld, en staat dus op gespannen voet met het traditionele interestverbod. Dit is precies een van de redenen waarom Lessius als grondlegger van de moderne economische analyse wordt beschouwd.

Naast het feit dat de overeenkomst vanuit technisch-juridisch oogpunt als rechtmatig bestempeld moet worden, ontwikkelt Lessius ook een aantal beleidsargumenten die zijn pleidooi voor het drievoudige contract ondersteunen⁹².

-
- 89 LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 26, p. 339: “Secundum est assecuratio sortis. Haec etiam non magni penditur, tum quia ea securitas parum est segura et multis periculis exposita, utpote nulla nitens hypotheca, sed sola fide mercatoris (unde non est maior quam sit securitas bonorum ipsius mercatoris quae omnia fortunae sunt exposita), tum quia si mercator evertitur fortunis nihil iuvabit alterum, pactum illud assecurationis. Si non evertitur, libenter solvet sortem, ne apud alios amittat fidem.”
- 90 LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 25, p. 339: “Tertium est aestimatio lucri sperati, quae quando industrius est mercator, facile est 10. vel 12. in centum et saepe multo amplius, ut quotidiana experientia et mercatorum confessione constat.”
- 91 T. VAN HOUTD, *Leonardus Lessius over lening, intrest en woeker*, p. 231-250; W. DECOCK, ‘L’usure face au marché. Lessius (1554-1623) et l’escompte des lettres obligataires’, in A. GIROLLET (red.), *Le droit, les affaires et l’argent, Célébration du bicentenaire du code de commerce*, Dijon, 2008, p. 221-238.
- 92 Het belang van die beleidsargumenten wordt onderstreept door A. WIJFFELS, ‘Law and Religion in Early-Modern Europe: Some Tentative Conclusions’, in W. DECOCK, J. BALLOR, M. GERMANN & L. WÆLKENS (red.), *Law and Religion: The Legal Teachings of the Protestant and Catholic Reformations*, Göttingen, 2014, p. 273.

Die zijn niet alleen van economische, maar ook van spirituele aard. Het drievoudige contract is volgens Lessius in het belang van het zielenheil, omdat de burgers hoe dan ook veilige beleggingsinstrumenten nodig hebben, bijvoorbeeld om een erfenis te beheren en met het rendement ervan hun kinderen een goede opvoeding te bezorgen. Anders zullen ze proberen om een zeker rendement na te streven via technieken die pas echt schadelijk zijn voor de gemeenschap én het zielenheil, zoals diefstal, fraude, concentratie van economische macht en woekerpraktijken⁹³. Aan weduwes en wezen, in het bijzonder, moest men veilige financiële instrumenten aanbieden, opdat zij zonder woekerwinsten na te streven toch regelmatige winsten uit de belegging van hun kapitaal zouden kunnen halen⁹⁴. Zo zouden ze dat kapitaal niet in een keer verkopen of via immorele praktijken hun levensonderhoud proberen te verzekeren. Op basis van een scherpe macro-economische analyse toont Lessius bovendien aan dat het bannen van de drievoudige contracten onrechtstreeks een negatieve invloed zou hebben op de overheidsfinanciën. De vorst haalde zijn financiële middelen namelijk vooral uit meer of minder gedwongen leningen verstrekt door de rijke handelaars van zijn rijk, die echter hogere rentevoeten van de vorst zouden eisen, indien ze zelf niet op de relatief goedkope manier van het drievoudige contract aan geld voor hun ondernemingen zouden geraken⁹⁵. Indien kooplui geen middelen voor hun projecten kunnen aantrekken via het drievoudige contract, moeten ze namelijk beroep doen op andere constructies die in het leven geroepen werden om het interestverbod te vermijden, zoals fictieve wissels, waarbij de rentevoeten al gauw tot 18% ophopen.

-
- 93 LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 32, p. 341: “Quod ad salutem animarum expedit, probatur, quia si haec form prohibeatur, subtrahetur plurimis qui reditus non habent, nec venales inveniunt, ratio vivendi salva sorte, quam tamen omnes conservatam volunt. Itaque conferent se ad iniquas artes, ad occultas usuras, ad fraudes emptionum et venditionum, ad cambia sicca et ficta, ad mohatras, monopolia, furta. Alii paucis annis sortem consument, sicque filiae non poterunt honeste elocari, nec filii in studiis liberalibus ali, aliaque incommoda sequentur.”
- 94 LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 32, p. 341: “Quod etiam ad commodum viduarum, pupillorum et plurimorum aliorum, quia alia ratione fructuose suam pecuniam non possunt impendere, expedit hunc contractum permittere, constat ex dictis. Alioquin consument sortem et tandem redigentur ad inopiam vel ad turpia lucra se convertent.”
- 95 LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 32, p. 341: “Quod ad commodum principis et reipublicae attinet, patet. Si enim hic contractus prohibitus fuerit, non poterunt mercatores principi suppeditare pecuniam, nisi sub maximis detrimentis. Cogentur enim omnem fere pecuniam accipere aliunde per cambia, quorum pretia in annum saepe excrescunt ad 12, 14, 18 vel amplius in centum. Unde etiam multo amplius nomine cambii vel interesse exigent a principe.”

Samenvattend zou een verbod op het drievoudig contract in de ogen van Lessius aanzienlijke schade te weeg brengen voor het algemeen belang. De tegenstand die hij bij zijn verdediging van het ‘contractus trinus’ ondervond, was echter geweldig. Vandaar dat Lessius, naar eigen zeggen, langer uitweidde over de problematiek dan we van hem gewoon zijn – een knipoog naar wat later bekend werd als de ‘concisio et claritas lessiana’⁹⁶. Zo werd het pleidooi voor het ‘contractus trinus’ uit de eerste editie van *De iustitia et iure* (1605) in de opeenvolgende edities alleen maar verfijnder en uitgebreider. Naast de kritiek van juristen zoals Franciscus Zypaeus (1580-1650) en Ettore Felici (1589-1623) ondervond Lessius namelijk ook de weerstand van invloedrijke theologen zoals Johannes Malderus (1563-1633), vanaf 1611 bisschop van Antwerpen⁹⁷. Malderus verzette zich in de praktijk tegen de opname van het drievoudige contract in de *Consuetudines compilatae* (1608), hoewel hij in theorie het standpunt van zijn voormalige leermeester over de legitimiteit van het drievoudige contract erkende. In zijn beleid volgde Malderus het standpunt van de Antwerpse diocesane synode van 1610, die op basis van de eerder genoemde bulle *Detestabilis avaritia* het drievoudige contract veroordeelde⁹⁸. Later zou ook de Antwerpse jurist Antonius Anselmus (1589-1668) het drievoudige contract afwijzen⁹⁹. Ook in Protestantse middens bestond grote argwaan tegenover het drievoudige contract, zoals blijkt uit het werk van Wolfgang Musculus (1497-1563) en Gijsbert Voetius (1589-1676)¹⁰⁰.

5 BESLUIT

Zoals uit de concrete casus rond het drievoudige contract blijkt, was Lessius’ morele verdediging van een van de belangrijkste juridische technieken die de bloei van het kapitalisme in het vroegmoderne Antwerpen begeleidde zeker geen louter theoretische oefening. Het ging er hem om een wijdverbrei-

96 Zie hoger wat die typering van Lessius’ stijl betreft, alsook LEONARDUS LESSIUS, *De iustitia et iure*, lib. 2, cap. 25, dub. 3, num. 33, p. 342: “Haec fusius preter meum morem persecutus sum, quod videam adhuc a quibusdam propter umbras quasdam usurae hunc contractum damnari, cuius prohibitionem hoc tempore cum damno publico futuram non dubitaverim.”

97 W. DECOCK, ‘In Defense of Commercial Capitalism’, p. 84-85.

98 B. VAN HOFSTRAETEN, ‘Het *contractus trinus* in vroegmodern Antwerpen’, p. 142.

99 V. BRANTS, ‘L’économie politique et sociale dans les écrits de L. Lessius (1554-1623)’, in *Revue d’histoire ecclésiastique* (1912), p. 311.

100 W. DECOCK, ‘The Catholic Spirit of Capitalism? Contrasting Views on Profit-Making Through Capital Investment in the Age of Reformations’, in W. DECOCK, J. BALLOR, M. GERMANN & L. WÆLKENS (red.), *Law and Religion: The Legal Teachings of the Protestant and Catholic Reformations*, Göttingen, 2014, p. 22-44.

de handels- en beleggingspraktijk in de Zuidelijke Nederlanden op morele en juridische gronden te legitimeren. In tegenstelling tot vele juristen, kerkelijke autoriteiten en theologen van zijn tijd vond Lessius dat constructies zoals het drievoudige contract moraal verantwoord, rechtmatig en economisch nuttig waren. Hij vond zelfs dat het drievoudige contract in de praktijk het zielenheil van de betrokken partijen beschermdde, omdat de burgers anders hun toevlucht zouden nemen tot nog veel schadelijkere praktijken, zoals bedrog of monopolievorming, om hun natuurlijke behoefte aan zekerheid en winst te bevredigen. Die spirituele dimensie achter Lessius' economisch-juridische analyse kan gewrongen lijken, maar was het voor hem echter niet. Lessius was een jezuïet in hart en nieren, die zijn buitengewone economische inzicht en juridische expertise aanwendde om niet alleen de materiële, maar ook de spirituele welvaart van zijn streek te bevorderen. In het drievoudige contract zag hij een compromis tussen de bescherming van het zielenheil en de praktische realiteit van gewinstreven. In zijn teksten gaat de zorg om beide bekommernissen steeds hand in hand.¹⁰¹ Op die manier heeft Lessius wellicht in wezenlijke mate bijgedragen tot de erkenning van het drievoudige contract in de herwerkte versie van de gehomologeerde costuymen van Antwerpen, de *Consuetudines compilatae* van 1608¹⁰², en, meer in het algemeen, tot de bevrijding van de geest van het toenmalige kapitalisme.

101 Vgl. T. VAN HOUDT, 'Bekommerd om het meeste heil'.

102 Dat was een primeur op stedelijk wetgevend vlak in Europa volgens B. VAN HOF-
STRAETEN, 'The Organization of Mercantile Capitalism in the Low Countries', p.
14.

